

ΜΕΤΑ-ΦΟΡΝΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ: ΜΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΔΙΧΟΤΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Γιώργος Βουρνάς*

1. Εισαγωγή**

Το άρθρο αυτό στοχεύει στην παρουσίαση και κριτική ανάλυση των μετα-φορντικών θεωριών στην κοινωνική πολιτική και την κοινωνική ασφάλεια. Ο μετα-φορντισμός μπορεί να θεωρηθεί ως η σύγχρονη κυρίαρχη Μαρξιστική ανάλυση του κράτους πρόνοιας. Το άρθρο θα ξεκινήσει με την παρουσίαση του τεχνολογικού παραδείγματος (paradigm) του μετα-φορντισμού και της επίδρασης της διεθνοποίησης της οικονομίας στην ανάλυση του κράτους πρόνοιας. Θα ακολουθήσει η παρουσίαση της Ρυθμιστικής Σχολής, της πλέον ενδιαφέρουσας κατεύθυνσης του μετα-φορντισμού για την έρευνα στην κοινωνική ασφάλεια. Το υπόλοιπό του άρθρο θα παρουσιάσει μια κριτική του μετα-φορντισμού, βασισμένη σε δυο γενικούς άξονες. Πρώτα, στην άποψη του συγγραφέα ότι οι κοινωνικές σχέσεις της μισθωτής εργασίας και η αλληλεπίδρασή τους με το σύστημα της κοινωνικής ασφάλειας αποδεικνύει την ανεπάρκεια του μετα-φορντικού παραδείγματος να συλλάβει τη σημαντικότητα των ακολουθιών, μεταξύ των λεγόμενων φορντικών και μετα-φορντικών φάσεων του καπιταλισμού. Δεύτερο, ότι η εμπειρική έρευνα στη λειτουργία του συστήματος της κοινωνικής ασφάλειας αποδεικνύει την ανικανότητα του μετα-φορντισμού να αντιληφθεί σε βάθος το κοινωνικο-πολιτικό και ιδεολογικό υπόβαθρο του συστήματος στη διάρκεια του λεγόμενου φορντικού καπιταλισμού. Αυτό έχει οδηγήσει στη λαθεμένη αντίληψη της διχοτόμησης του συστήματος κοινωνικής ασφάλειας σε δύο περιόδους που αντιστοιχούν στις περιόδους του φορντικού και μετα-φορντικού καπιταλισμού.

2. Η Μεταφορντική Ανάλυση του Σύγχρονου Καπιταλισμού

2.1. Το Τεχνολογικό Υπόβαθρο του Μετα-φορντικού Καπιταλισμού

Ο μετα-φορντισμός αντιπροσωπεύει μια σχετικά σύγχρονη μεθοδολογική προσπάθεια, μέσα

* Ο συγγραφέας είναι Κοινωνικός Λειτουργός, κάτοχος MA in Social and Community Work Studies και PhD in Applied Social Studies του Πανεπιστημίου του Bradford, Βρετανία, με κύριο ερευνητικό ενδιαφέρον την κοινωνική πολιτική, την κοινωνική ασφάλεια και τις κοινωνικές σχέσεις της μισθωτής εργασίας. Εργάζεται σε ερευνητικά προγράμματα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης του Bradford. Έχει εργαστεί ως Κοινωνικός Λειτουργός στην ιδρυματική περίθαλψη και ως εθελοντής στο κοινοτικό πρόγραμμα Frontline Initiative που αποσκοπεί στην ανάπτυξη της κοινοτικής συμμετοχής μειονοτικών εθνικών ομάδων στην περιοχή του Manningham, Bradford.

** Ο συγγραφέας θέλει να ευχαριστήσει τους Παναγιώτη Αλιάνη και Ελένη Μαυρογένη για τα εποικοδομητικά τους σχόλια. Παρ' όλα αυτά ο συγγραφέας φέρει την αποκλειστική ευθύνη για τις απόψεις που εκφράζονται στο άρθρο.

στο γενικό πλαίσιο του ιστορικού υλισμού, να εξηγήσει την αναδόμηση του προνοιακού καπιταλιστικού κράτους (Aglietta, 1979; Hall, 1988; Jessop, 1993, 1994; Pierson, 1994; για μια ανασκόπηση, δες Burtons and Loader, 1994). Ο μετα-φορντισμός είναι η κατεύθυνση που προήλθε, και τελικά αντικατέστησε, προγενέστερες Μαρξιστικές / δομικές αναλύσεις του κράτους πρόνοιας κατά τη δεκαετία του 1970. Όλοι οι θεωρητικοί της μετα-φορντικής κατεύθυνσης υποστηρίζουν την ύπαρξη μιας διχοτόμησης μεταξύ της εποχής του Φορντικού καπιταλισμού και την εποχή του μετα-φορντικού καπιταλισμού προς την οποία βαίνουμε (ή, σύμφωνα με κάποιους, στην οποία έχουμε μπει). Η τελευταία χαρακτηρίζεται από σημαντικές ανακολουθίες (discontinuities) στον τρόπο παραγωγής, τις κοινωνικές σχέσεις, τις θεσμικές ρυθμίσεις και τις πολιτικές διευθετήσεις με το φορντικό κράτος. Οι ανακολουθίες αυτές είναι τόσο σημαντικές ώστε υπερβαίνουν τις ακολουθίες (continuities) μεταξύ φορντικού και μετα-φορντικού κράτους, και επομένως, αποδίδουν στο τελευταίο ένα ξεκάθαρο ιδιαίτερο χαρακτήρα (Pierson, 1994).

Η ανάπτυξη της μετα-φορντικής καπιταλιστικής καθεστηκίας τάξης είναι το μέσο με το οποίο η συγκεκριμένη κατεύθυνση συλλαμβάνει κι αναλύει, σε θεωρητικό επίπεδο, όχι μόνο αλλαγές στον τρόπο παραγωγής, αλλά και αλλαγές στο επίπεδο της κοινωνικής πολιτικής και του προνοιακού κράτους. Ο φορντικός καπιταλισμός θεωρείται ως το σύστημα που βασίζονταν στη μαζική παραγωγή ενός περιορισμένου, συγκριτικά, φάσματος καθιερωμένων (standard) αγαθών και της μαζικής κατανάλωσής τους, στον εκτεταμένο κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, στη χρήση εξειδικευμένων μηχανών στην παραγωγή (special - purpose machinery), και στη συγκέντρωση της παραγωγικής διαδικασίας και των υπηρεσιών στην εταιρεία που παρήγε το συγκεκριμένο αγαθό. Αντίθετα, ο μετα-φορντισμός είναι το αναπτυσσόμενο μοντέλο παραγωγής που βασίζεται στην «εύκαμπτη εξειδίκευση» (*flexible specialisation*). Υπό το καθεστώς αυτό, ένας μεγάλος αριθμός διαφοροποιημένων προϊόντων (diversified products) παράγονται σε μικρές παραγωγικές μονάδες από εξειδικευμένο προσωπικό, που δουλεύει σε μια ποικιλία επιχειρησιακών και παραγωγικών καθηκόντων, χρησιμοποιώντας επανα-προγραμματιζόμενη (re-programmable) τεχνολογία και μηχανές. Μικρότερες εταιρείες, σε αντίθεση με τους «φορντικούς γίγαντες», προσλαμβάνουν ένα σταθερό πυρήνα (core workers) καλοπληρωμένων και ασφαλισμένων εργατών, που συμπληρώνεται από το περιφερειακό εργατικό δυναμικό (peripheral workforce). Το τελευταίο αποτελείται στην πλειονότητά του από προσωρινό και μερικής - απασχόλησης προσωπικό, συχνά ανασφαλές και κακοπληρωμένο. Οι εταιρείες συχνά χρησιμοποιούν τακτικές υπεργολαβίας σε άλλες εξειδικευμένες εταιρείες για την συμπλήρωση πολλών από τους παραγωγικούς τους στόχους αντί να βασίζονται σε άμεσες τακτικές πρόσληψης μόνιμου προσωπικού.

Εν συντομία, ο μετα-φορντισμός σχετίζεται με τις αναπτυσσόμενες, σύγχρονες καπιταλιστικές μορφές διαφοροποιημένης παραγωγής και κατανάλωσης. Επιπρόσθετα, ο μετα-φορντισμός επικεντρώνεται στη σημαντικότητα της διεθνοποίησης (internationalisation) και της παγκοσμιοποίησης (globalisation) ως αιτιών της αλλαγής της καπιταλιστικής οικονομίας. Η διαδικασία της διεθνοποίησης και παγκοσμιοποίησης του εμπορίου, του χρηματο-οικονομικού συστήματος, της παραγωγής και των επενδύσεων, όπως και του διεθνούς οικονομικού ανταγωνισμού, έχουν προκαλέσει τη φιλελευθεροποίηση και διεθνοποίηση των εθνικών οικονομιών.

2.2. Μετα-φορντικό Κράτος, Διεθνοποίηση και Κοινωνική Πολιτική

Οι μετα-φορντιστές υποστηρίζουν ότι οι οικονομικές πιέσεις από την αυξανόμενη διεθνοποίηση της οικονομίας και τη μείωση των εθνικών περιορισμών έχουν προκαλέσει την ανάγκη για σημαντικές, ακόμα και ριζοσπαστικές, αλλαγές στο προνοιακό κράτος. Ο μετα-φορντισμός αντιλαμβάνεται το φορντικό κράτος ως τον πρωταγωνιστή του ταξικού συμβιβασμού στον προνοιακό καπιταλισμό, που βασίστηκε στην πολιτική και οικονομική τάξη πραγμάτων των Κεϋνσιανών στόχων: τη στήριξη της ζήτησης, της γενικής απασχόλησης (full employment), και της οικονομικής ανάπτυξης, την ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας για την αντιμετώπιση των δυσλειτουργιών της οικονομίας της αγοράς και τη συμφωνία μεταξύ της Αριστεράς και της Συντήρησης, του εργατικού κινήματος και του κεφαλαίου όσον αφορά σημαντικούς τομείς του κράτους πρόνοιας, τη διαχείριση της οικονομίας και τη συμβιβαστική προσέγγιση των αντιμαχομένων συμφερόντων τους μέσω διαπραγματεύσεων.

Το μετα-φορντικό κράτος αναπτύχθηκε, σε αντίθεση, ως μέσο επίλυσης της κρίσης του φορντικού καπιταλισμού που ξεκίνησε στις αρχές της δεκαετίας του 1970 μέσω της εγκαθίδρυσης ενός νέου καθεστώτος κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, που κανονίζεται κι εξασφαλίζεται μέσω νέων πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων. Η κρίση του φορντικού κράτους γίνεται αντιληπτή από τους μετα-φορντιστές με τον ίδιο τρόπο που έγινε αντιληπτή η λεγόμενη καπιταλιστική κρίση συσσώρευσης από τους κύριους Μαρξιστές θεωρητικούς κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970 και των αρχών του 1980 (για παράδειγμα Saville, 1975; Ginsburg, 1979; Offe, 1982). Στο βαθμό που το φορντικό κράτος διευκόλυνε τα συμφέροντα της εργατικής τάξης, ενδυνάμωνε παράλληλα την οργάνωση του εργατικού κινήματος. Ως αποτέλεσμα, οι μισθοί αυξάνονταν γρηγορότερα από την παραγωγικότητα και δημιουργήθηκε η ανάγκη για το κεφάλαιο να συγκρατήσει τους μισθούς και να αυξήσει την προσαρμοστικότητα του εργατικού δυναμικού. Αυτό δεν μπορούσε να επιτευχθεί χωρίς παράλληλα την αλλαγή των πολιτικών, κοινωνικών και ιδεολογικών διευθετήσεων του φορντικού κράτους και την εμφάνιση του μετα-φορντικού (Burrows and Loader, 1994).

Για να γίνει πιο κατανοητή η επίδραση της διεθνοποίησης στην κοινωνική πολιτική, στο σημείο αυτό θα παρουσιάσω σύντομα το έργο δυο σημαντικών μετα-φορντιστών, αναλυτών της κοινωνικής πολιτικής. Ο Gough (1996), υποστηρίζει ότι η διαδικασία της διεθνοποίησης και της ανταγωνιστικότητας θεωρείται από τους περισσότερους αναλυτές είτε ως συμβατή είτε ως μη - συμβατή στην κοινωνική πολιτική. Στην πρώτη περίπτωση, το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης θεωρείται ότι αυξάνει την δυνατότητα της εθνικής οικονομίας να ανταγωνιστεί άλλες οικονομίες στο διεθνές επίπεδο (για παράδειγμα, με τη δημιουργία ενός υγιούς και ειδικευμένου εργατικού δυναμικού). Στη δεύτερη περίπτωση, το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης θεωρείται ως τροχοπέδη για την εθνική οικονομία κυρίως εξαιτίας της προσαύξησης του μη-μισθολογικού κόστους παραγωγής. Ο Gough θεωρεί ότι υπάρχει μια εναλλακτική - τυχαία (contingency) σχέση μεταξύ κοινωνικής πολιτικής και διεθνοποίησης. Αυτό σημαίνει ότι η αντίδραση του κράτους στην κοινωνική πολιτική εξαρτάται από άλλους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς καθώς και από τη θέση του εθνικού κράτους στην παγκόσμια οικονομία. Επομένως, η συσχέτιση του προνοιακού συστήματος και των δομών της αγοράς εργασίας μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα διαφορετικές μορφές προβλημάτων

της εθνικής οικονομικής ανταγωνιστικότητας, πολιτικών επιλύσεων του προβλήματος και εσωτερικών συγκρούσεων. Μερικά προνοιακά κράτη προσπάθησαν να επιλύσουν τέτοια προβλήματα με τη μείωση του μη - μισθωτού κόστους παραγωγής (αυτά είναι κυρίως τα φιλελεύθερα προνοιακά κράτη όπως οι ΕΠΑ και η Βρετανία). Άλλα προνοιακά κράτη υποστήριξαν τη συνέχιση του καθεστώτος γενικής απασχόλησης όσο αυτό ήταν δυνατό και, ως ένα βαθμό, σταμάτησαν την αποδυνάμωση του συστήματος κοινωνικής ασφάλειας (το βασικό παράδειγμα αυτού του τύπου προνοιακών κρατών αποτελούν τα σοσιαλδημοκρατικά κράτη όπως η Σουηδία).

Παρόμοια ανάλυση ακολουθεί κι ο Gould (1993), ο οποίος υποστηρίζει ότι ο οικονομικός ανταγωνισμός μεταξύ Ευρώπης και Ιαπωνίας σε διεθνές επίπεδο αποτελεί το βασικό λόγο της μετάβασης στον προνοιακό πλουραλισμό: δηλαδή στο προνοιακό σύστημα που αποσκοπεί στη μείωση της δημόσιας δαπάνης, των δικαιωμάτων σε επιδόματα κοινωνικής ασφάλειας και στην επιτάχυνση του προγράμματος ιδιωτικοποιήσεων. Οι τάσεις αυτές έχουν μειώσει τη σημαντικότητα του κρατικού ρόλου στην παροχή προνοιακών υπηρεσιών και, απ' την άλλη, βοήθησαν στην αύξηση του ρόλου του εθελοντικού, ιδιωτικού και μη - κρατικού τομέα. Συμπερασματικά, ο Gould αντιλαμβάνεται τις πρόσφατες αλλαγές στο προνοιακό κράτος ως το αποτέλεσμα της εμφάνισης της Ιαπωνικής οικονομίας ως της κύριας ανταγωνιστικής καπιταλιστικής οικονομικής δύναμης στην παγκόσμια αγορά και της αναγκαιότητας των άλλων, και κυρίων των Ευρωπαϊκών, καπιταλιστικών οικονομιών να ανταποκριθούν στην πρόκληση.

2.3. Η Ρυθμιστική Σχολή του Μετα-φορντισμού

Απ' όλες τις μετα-φορντικές αναλύσεις, η σημαντικότερη για την έρευνα στην κοινωνική πολιτική και την κοινωνική ασφάλεια είναι η Ρυθμιστική Σχολή (Regulation School) (Aglietta, 1979; Burawoy, 1985; Jessop, 1993, 1994). Η προσέγγιση αυτή έχει μεταφέρει το βασικό βάρος της ανάλυτικής της από την κλασική Μαρξιστική θεωρία της αξίας (theory of value) προς τις κοινωνικές και πολιτικές μορφές που παίρνει το κεφάλαιο στην κοινωνική και πολιτική οργάνωση. Για τους θεωρητικούς της προσέγγισης αυτής, τόσο τα οικονομικά όσο και τα πολιτικά στοιχεία που αναδύονται από τις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις είναι εξίσου σημαντικά. Τα οικονομικά στοιχεία δημιουργούν ειδικά καθεστώτα κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης (regimes of accumulation) και τα πολιτικά στοιχεία ειδικές μορφές ρύθμισης και κανονισμού (modes of regulation). Το καθεστώς συσσώρευσης γίνεται αντιληπτό κατά τον ίδιο τρόπο με τις άλλες μετα-φορντικές προσεγγίσεις: ο φορντισμός βασιζόταν τόσο στη δυναμική παραγωγή αγαθών, όσο και στη δυναμική κατανάλωσή τους, οι εργάτες ήταν ενσωματωμένοι στο καπιταλιστικό σύστημα τόσο ως άμεσοι παραγωγοί όσο και ως καταναλωτές των αγαθών, και οι μισθοί θεωρούνταν όχι μόνο ως παραγωγικό κόστος, αλλά και ως μέσο διεύρυνσης της παραγωγής και της κατανάλωσης.

Οι μορφές ρύθμισης του φορντικού και μετα-φορντικού κράτους έχουν αναλυθεί λεπτομερέστερα από τον Jessop (1993, 1994). Σύμφωνα με αυτόν, υπάρχει μια διχοτόμηση μεταξύ του φορντικού προνοιακού κράτους, το οποίο ονομάζει Keynesian Welfare State (KWS) και του μετα-φορντικού εργато-προνοιακού (τονίζοντας την σημαντικότητα της ηθικής της εργασίας) καθεστώτος, το οποίο ονομάζει Schumpeterian Workfare State (SWS). Το KWS, σύμφωνα με τον Jessop, μπήκε σε μια φάση κρίσης τη δεκαετία του 1970, όπου, μεταξύ άλλων, εμφανίστηκε μια δημοσιονομική

κρίση του παγκόσμιου καπιταλισμού ως αποτέλεσμα της αυξανόμενης δαπάνης της κοινωνικής κατανάλωσης (social consumption expenditure), συνοδευόμενη από την κρίση του συστήματος κοινωνικής ασφάλειας ως αποτέλεσμα των δραστικών αλλαγών των μορφών εργασίας (για παράδειγμα, αύξηση της μερικής απασχόλησης, της προσωρινής εργασίας, κ.ο.κ.) σε βάρος των φορντικών εργασιακών νορμών.

Η κρίση του φορντισμού δημιούργησε την ανάγκη για δομικές και στρατηγικές αλλαγές (ανακολουθίες των φορντικών νορμών) στην προσπάθεια επίλυσης της φορντικής κρίσης και της δημιουργίας των προϋποθέσεων για μη-φορντικές / μετα-φορντικές μορφές ανάπτυξης, συσσώρευσης και ρύθμισης. Το SWS, το μετα-φορντικό κράτος που ακολούθησε (ή τείνει να εμφανιστεί) το φορντικό KWS χαρακτηρίζεται από το συμφέρον του στη διαδικασία συνεχούς «εκμοντέρνισης» και καινοτομίας που είναι αναγκαία για την καπιταλιστική ανάπτυξη. Ο Jessor επίσης υποστηρίζει ότι το SWS έχει απομακρυνθεί από μορφές αναδιανομής και γενίκευσης προνοιακών δικαιωμάτων στο επίπεδο του εθνικού κράτους και κατευθύνεται προς παραγωγικά μοντέλα (productivist concerns) και μοντέλα «κόστους - αποτελεσματικότητας» (cost - effective concerns) σε μια ανοικτή στο διεθνή ανταγωνισμό οικονομία. Ανάμεσα σε άλλες λειτουργίες του καπιταλιστικού κράτους, δύο συνδυάζονται για να αποδόσουν στο SWS την ιδιαίτερη φύση του σε σχέση με άλλα καπιταλιστικά κράτη. Πρώτο, η έμφαση στον οικονομικό νεωτερισμό και τη δομική ανταγωνιστικότητα στον τομέα της οικονομικής πολιτικής. Δεύτερο, η έμφαση στην σημαντικότητα της ευκαμψίας / προσαρμοστικότητας και ανταγωνιστικότητας στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής. Παρ' όλο του ότι οι λειτουργίες αυτές θεωρούνται αναπόσπαστα μέρη κάθε καπιταλιστικού προνοιακού κράτους, ο Jessor υποστηρίζει ότι το SWS χαρακτηρίζεται από την *εμφατική* συγκέντρωση των στόχων του στις λειτουργίες αυτές.

Το SWS έχει τρία βασικά χαρακτηριστικά. Πρώτο, *η διαδικασία της εργασίας* (labour process) βασίζεται τόσο στη χρήση εύκαμπτων - προσαρμόσιμων μηχανών στην παραγωγή όσο και προσαρμόσιμο εργατικό δυναμικό. Η εύκαμπτη εξειδίκευση είναι χαρακτηριστική του μεταφορντισμού στο βαθμό που στοχεύει να επιλύσει την κρίση του φορντικού κράτους, δηλαδή, τη στασιμότητα της μαζικής παραγωγής, τον κορεσμό των αγορών για μαζικά παραγόμενα αγαθά, την αυξανόμενη ζήτηση για διαφοροποιημένα προϊόντα, το αυξανόμενο κόστος της παραγωγής και των υπηρεσιών, τον ανταγωνισμό των φτηνότερων προϊόντων από τον Τρίτο Κόσμο, και την αυξανόμενη δύναμη του οργανωμένου εργατικού κινήματος. Δεύτερο, *η μορφή της μακρο - οικονομικής ανάπτυξης* (mode of macro - economic growth) κυριαρχείται από την ευκαμψία και το νεωτερισμό του τρόπου συσσώρευσης. Τρίτο, *η κοινωνική μορφή της οικονομικής ρύθμισης* (social mode of economic regulation), αντίθετα με τον φορντισμό, δεν χρειάζεται να επεκτείνει τα αυξανόμενα εισοδήματα των εργατών του «πυρήνα» σε άλλους εργάτες και πολίτες που παραμένουν εκτός της εργασιακής διαδικασίας (για παράδειγμα, μέσω επιδομάτων κοινωνικής ασφάλειας). Επομένως δημιουργείται μια μισθολογική πόλωση μεταξύ εργατών του «πυρήνα» και της «περιφέρειας» και ειδικευμένων και ανειδίκευτων εργατών. Η έμφαση στο μετα-φορντικό κράτος βρίσκεται στην *ευκαμψία των μισθών*, όχι στη διαχείριση της ζήτησης μέσω των μισθών.

Συμπερασματικά, όσον αφορά τους μισθούς και την κοινωνική ασφάλεια, υπάρχουν δυο σημαντικές ανακολουθίες μεταξύ φορντικού και μετα-φορντικού κράτους. Η πρώτη είναι ότι το KWS

προσπάθησε να επεκτείνει τα κοινωνικά δικαιώματα των πολιτών του. Η δεύτερη είναι ότι χρησιμοποίησε τους μισθούς ως μέσο διαχείρισης της ζήτησης. Σε αντίθεση, υπό το καθεστώς του SWS η αύξηση των μισθών προκαλεί την αύξηση του κόστους παραγωγής και υποσκάπτει την ανταγωνιστικότητα του κεφαλαίου στη διεθνή αγορά.

3. Ακολουθίες, Ανακολουθίες και Μετα-φορντική Παραγωγή

Το πρώτο σημείο της μετα-φορντικής μεθοδολογίας που μπορούμε να προσεγγίσουμε κριτικά είναι η έμφαση που δίνει στην ανάπτυξη ενός νέου παγκόσμιου τεχνολογικού παραδείγματος (paradigm). Πολλοί αναλυτές έχουν προσεγγίσει κριτικά την ανάλυση αυτή (για παράδειγμα, Pollert, 1988a, 1988b; Rustin, 1989; Costello et al., 1989; Elam, 1990; Sayer and Walker, 1992; Wood, 1993; Weiss, 1997; Taylor - Goody, 1997). Το συμπέρασμα όσον αφορά τις μορφές παραγωγής είναι ότι ακόμα βασίζονται στη μαζική παραγωγή και αυτό που έχει γίνει αντιληπτό ως μετα-φορντικές μορφές παραγωγής (ευκαμψία και προσαρμοστικότητα, «Japanisation», διαφοροποιημένη παραγωγή, επαναπρογραμματιζόμενη τεχνολογία, κ.ο.κ.) είναι μορφές βαθιά ριζωμένες στη μαζική παραγωγή και τεχνολογία. Ο Wood (1993), για παράδειγμα, εξέτασε την ανάπτυξη νέων μορφών παραγωγής σε Ιαπωνικά εργοστάσια στην Ιαπωνία, την Ευρώπη και την Αμερική και συμπέρανε ότι αυτό που οι μετα-φορντικοί θεωρητικοί χαρακτηρίζουν ως ριζοσπαστική αλλαγή των φορντικών νορμών είναι μορφές μαζικής παραγωγής και τεχνολογίας – βασικό χαρακτηριστικό του λεγόμενου φορντικού καπιταλισμού. Ο Wood (1993) αποδέχεται ότι, πράγματι, οι μορφές παραγωγής μπορεί να διαφέρουν σε μερικά σημεία από αυτές σε «παραδοσιακά» εργοστάσια, παρόλα αυτά, οι διαφορές αυτές αντιπροσωπεύουν περισσότερο νέα εξελικτικά σχέδια και νέες μορφές του φορντισμού παρά μετα-φορντικές μορφές.

Μελλοντικές μορφές παραγωγής θα παραμείνουν επίσης επηρεασμένες από το φορντισμό στην προσπάθεια να διευκολύνουν το χαμηλό κόστος παραγωγής και το διεθνή ανταγωνισμό, αντί να προχωρήσουν προς μορφές διαφοροποιημένης και εύκαμπτης παραγωγής. Αντί να προχωρήσουν προς την ευκαμψία, τα συμπεράσματα ερευνών δείχνουν ότι υπάρχει αύξηση του μονοπωλίου, της μαζικής παραγωγής και της «σταθεροποίησης» (standardisation), ακόμα και σε παραγωγικούς τομείς, όπως είναι οι υπηρεσίες και η ψυχαγωγία. Το αυξανόμενο κόστος της έρευνας και της ανάπτυξης (research and development), της νέας τεχνολογίας και του marketing απαιτεί ακόμα μεγαλύτερες παραγωγικές εταιρείες και ομαδοποιήσεις παραγωγικών ομάδων του φορντικού τύπου. Η τάση αυτή έχει οδηγήσει στην αύξηση τόσο του μονοπωλίου, όσο και του μεγέθους των εταιρειών παραγωγής (Costello et al., 1989). Η μετα-φορντική έρευνα και ανάλυση αποτυγχάνει να κατανοήσει ότι οι νέες μορφές παραγωγής, όπου αυτές έχουν εμφανιστεί, αποτελούν νέες μορφές στο βαθμό που είναι νεωτεριστικές προσεγγίσεις του management με σκοπό την μεγαλύτερη πιθανή αύξηση του κέρδους και της εκμετάλλευσης του εργατικού δυναμικού μέσα στα πλαίσια του λεγόμενου φορντικού καπιταλισμού (Pollert, 1988a, 1988b; Costello et al., 1989; Taylor - Gooby, 1997).

Η μελέτη του έργου του Stedman-Jones (1971) *Outcast London* αποδεικνύει την έκταση στην οποία λεγόμενες μορφές του μετα-φορντικού καπιταλισμού όπως η «ευκαιριακή απασχόληση»

(casualisation) του εργατικού δυναμικού ήταν κοινές πρακτικές της εκμετάλλευσης των εργατών ήδη από την Βικτοριανή εποχή. Κατά τον ίδιο τρόπο, η εκμετάλλευση του γυναικείου εργατικού δυναμικού και των μειονοτικών εθνικών ομάδων (και οι δύο μέρη του λεγόμενου «περιφερειακού» εργατικού δυναμικού στη μετα-φορντική ανάλυση) ήταν κεντρικής σημασίας στην ανάπτυξη του προνοιακού καπιταλισμού στη Βρετανία (Williams, 1989). Η Pollert (1988b: σελ. 310) συμπεραίνει ότι αυτό που οι μετα-φορντιστές παρουσιάζουν ως ριζοσπαστικά νέο και διαφορετικό τρόπο παραγωγής είναι, στην πραγματικότητα, «*παλιό κρασί σε νέο μπουκάλι*», με την έννοια ότι οι μορφές αυτές αποτελούν στρατηγική του management με σκοπό να αυξήσει την παραγωγικότητα και το κέρδος για το κεφάλαιο, παράλληλα με τη χρήση παραδοσιακών μορφών εκμετάλλευσης του εργατικού δυναμικού.

Το βασικό πρόβλημα του μετα-φορντικού τεχνολογικού παραδείγματος παραμένει η έλλειψη αποδεικτικών εμπειρικών στοιχείων. Παράδειγμα αυτού αποτελεί η έρευνα του Pinch (1994), που ερεύνησε εμπειρικά την ανάπτυξη της ευκαμψίας και των μετα-φορντικών τρόπων παραγωγής κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980. Ο Pinch αναγκάστηκε να παραδεχτεί ότι υπάρχουν πολύ λίγες αποδείξεις ουσιαστικής αλλαγής στον ιδιωτικό τομέα, πολύ δε λιγότερο στο κράτος πρόνοιας. Συμπέρανε ότι οι αλλαγές στις μορφές παραγωγής και πρόσληψης είναι το αποτέλεσμα πρακτικών μείωσης κόστους, ένα βασικό σημείο της κριτικής του μετα-φορντισμού. Παρόλα αυτά, ο Pinch εξακολουθεί να υποστηρίζει ότι προχωράμε προς το μετα-φορντικό κράτος. Υπό το φως των συμπερασμάτων της έρευνάς του, η δήλωση αυτή παραμένει σημείο πίστης παρά αποδεδειγμένο γεγονός.

Επιπρόσθετα, η έμφαση του μετα-φορντισμού στη νέα τεχνολογική τροχιά (trajectory) που αντιπροσωπεύει το τεχνολογικό του παράδειγμα, αποσπά την προσοχή των ερευνητών από την ουσιαστική μορφή της καπιταλιστικής παραγωγής που, πέρα των διχοτομικών αναλύσεων μεταξύ φορντικών και μετα-φορντικών νορμών, εξακολουθεί να βασίζεται σε τρεις βασικές μορφές: την αναγκαιότητα της εκμετάλλευσης του εργατικού δυναμικού, τη χρήση νεωτεριστικών, παράλληλα με παραδοσιακές, μορφών εκμετάλλευσης του εργατικού δυναμικού, και την εξάρτηση της εργατικής τάξης στις κοινωνικές σχέσεις της μισθωτής εργασίας. Παρόλο ότι νέες τεχνολογικές τροχιές μπορεί να έχουν εμφανιστεί και να αναπτύσσονται (κάτι που συμβαίνει πάντα στον καπιταλισμό), η καπιταλιστική παραγωγή βασίζεται στην *ακολουθία και συνέχεια* των παραπάνω τριών βασικών μορφών. Η έρευνα στην κοινωνική ασφάλεια και την κοινωνική πολιτική πρέπει να είναι ενήμερη της σημαντικότητας των ακολουθιών αυτών.

4. Ακολουθίες και Κοινωνική Ασφάλεια: Πέρα των Διχοτομικών Αναλύσεων

Ο τρόπος με τον οποίο ο μετα-φορντισμός έχει προσεγγίσει και αναλύσει το φορντισμό, αποτελεί μια υπερ-απλούστευση της μελέτης της κοινωνικής ασφάλειας. Ο μετα-φορντισμός βασίζει την ανάλυσή του στη διχοτομία μεταξύ δύο υποτιθέμενα διαφορετικών τρόπων παραγωγής. Ο φορντισμός, σε κοινωνικό επίπεδο, είναι η εποχή η χαρακτηριζόμενη από αυξανόμενους μισθούς, διευρυνόμενα κοινωνικά δικαιώματα, μαζική κατανάλωση και μειωμένες ανισότητες. Όμως αυτές οι διαπιστώσεις παραμένουν υποθέσεις που βασίζονται σε γενικεύσεις από την εμπειρία κυρίως

αντρών, λευκών, και των λεγόμενων εργατών του «πυρήνα» στη διαδικασία τόσο της παραγωγής όσο και του κράτους πρόνοιας. Απ' την άλλη αγνοεί την εμπειρία των μαύρων και μειονοτικών εθνικών ομάδων, της πλειοψηφίας των γυναικών, των χαμηλόμισθων, των φτωχών, των εργατών μερικής ή ευκαιριακής απασχόλησης, και αυτών που οι νέες αναλύσεις του σύγχρονου καπιταλισμού ονομάζουν «άτυπους εργάτες» (atypical workers). Η μετα-φορντική ανάλυση αποτυγχάνει ακόμα και να αναφερθεί στις διαφορετικές εμπειρίες όλων αυτών των ομάδων που δεν συμβιβάζονται με το μετα-φορντικό παράδειγμα του φορντικού καπιταλισμού (Williams, 1994).

Για παράδειγμα, το κράτος πρόνοιας και το σύστημα κοινωνικής ασφάλειας στη μετα-πολεμική περίοδο συστηματικά αναπαρήγαν την γυναικεία εξάρτηση (οικονομικά, κοινωνικά και ιδεολογικά) στους άντρες, που θεωρούνταν ως το βασικό στήριγμα της οικογένειας (Lister, 1985) και οι ανάγκες τους, οι μισθοί τους, τα εισοδήματά τους και τα δικαιώματά τους παραμένουν, ακόμα και σήμερα, διαφορετικά και περιθωριακά. Με τον ίδιο τρόπο, οι εμπειρίες των μαύρων και μειονοτικών ομάδων και των χαμηλόμισθων είναι ακριβώς οι αντίθετες των λευκών και καλοπληρωμένων εργατών. Ενώ ο φορντισμός ταυτίζεται με την περίοδο κοινωνικής προόδου και μισθολογικής ισότητας, οι εμπειρίες ενός σημαντικού μέρους της εργατικής τάξης, συμπεριλαμβανομένων όλων των παραπάνω ομάδων, χαρακτηρίζονται από ενδο-ταξικές και δια-ταξικές ανισότητες, διακρίσεων με βάση το φύλο και τη φυλή, φυλετικής βίας και σεξουαλικής παρενόχλησης, και άρνησης των δικαιωμάτων και των ιδιαίτερων αναγκών τους (δες για παράδειγμα, Hubbuck and Carter, 1980; Fevre, 1982; Lee and Wrench, 1983; Beynon, 1984; Novak, 1984 and 1988; Williams, 1989; Βουρνάς και Μαυρογένη, 1994).

Η ανάλυση της μισθολογικής πολιτικής του φορντικού κράτους από τον μετα-φορντισμό ως μέσο διαχείρισης της ζήτησης σε εθνικό επίπεδο και προς όφελος του κεφαλαίου είναι τουλάχιστον απλουστευτική, μονόπλευρη και αποτυγχάνει να αναφερθεί στην σε βάθος ανάλυση του καπιταλισμού και του ρόλου της τάξης, του φύλου και της φυλής σε αυτόν. Οι μισθοί στον καπιταλισμό δεν είναι οι ίδιοι ούτε σε δια-ταξικό, ούτε σε ενδο-ταξικό επίπεδο. Παρά τις βελτιώσεις σε απόλυτο επίπεδο στην μετα-πολεμική περίοδο, οι εισοδηματικές διαφορές σε σχετικό επίπεδο παράμειναν ανέγγιχτες. Έρευνα στη δεκαετία του 1970 στη σχετική ανισότητα έδειξαν ότι οι εισοδηματικές ανισότητες παρέμειναν τόσο οξείες, όσο ήταν στο τέλος του προηγούμενου αιώνα (Routh et al., 1980). Ο μετα-φορντισμός αγνοεί το γεγονός ότι για σημαντικό μέρος της εργατικής τάξης οι μισθοί είναι ανεπαρκείς για την παροχή ενός αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης, πολύ δε λιγότερο μπορούν να θεωρηθούν επαρκείς μέσο διαχείρισης της ζήτησης. Στην κλασική του έρευνα στη φτώχεια στη Βρετανία, ο Atkinson (1969) υποστήριξε ότι ήδη από τη δεκαετία του 1960, τη θεωρούμενη ως την πλέον προοδευτική περίοδο της σοσιαλδημοκρατίας, το ένα-τέταρτο των φτωχών ήταν εργαζόμενοι. Η εργασία επομένως, δεν είναι αναγκαστικά δικλείδα ασφαλείας ενάντια στη φτώχεια. Οι μισθοί είναι τόσο μέσο διαχείρισης της ζήτησης, όσο είναι και μέσο αποκόμισης της υπεραξίας, υποβολής των εργατών στην εκμετάλλευση και μέσο αύξησης του κέρδους και της συσσώρευσης. Με αυτό τον τρόπο ο μετα-φορντισμός αποτυγχάνει να αναλύσει επαρκώς το ρόλο της μισθωτής εργασίας στον καπιταλισμό, όσο και τις κοινωνικές σχέσεις των φυλετικών και σεξουαλικών διακρίσεων, και επομένως το μετα-φορντικό παράδειγμα απομένει προσκολλημένο στις τεχνολογικές τροχιές του σύγχρονου καπιταλισμού και αποδίδει δευτερεύουσα σημασία στις κοινωνικές σχέσεις της μισθωτής εργασίας και την αλληλεπίδρασή τους με το σύστημα της κοινωνικής ασφάλισης.

Αυτό το σημαντικό μειονέκτημα στην αναλυτική του μετα-φορντισμού αντικατοπτρίζει την έλλειψη εμπειρικής και σε βάθος έρευνας στο σύστημα της κοινωνικής ασφάλειας. Για παράδειγμα, το Βρετανικό σύστημα βασίζεται σε αρχές όπως αυτή της «έρευνας της οικονομικής κατάστασης» των αιτούντων επιδομάτων («means-testing»), σύμφωνα με την οποία κάποια από τα επιδόματα δεν είναι γενικά - παγκόσμια (universal), αλλά σχετίζονται με την οικονομική κατάσταση των αιτούντων. Επίσης βασίζεται στις αρχές της «διαθεσιμότητας για εργασία» (availability for work), και της «ενεργούς ζήτησης εργασίας» (actively seeking work employment), σύμφωνα με τις οποίες οι περισσότεροι αιτούντες επιδόματα ανεργίας και εισοδηματικής στήριξης (όπως για παράδειγμα Jobseekers Allowance - contributory based element και Jobseekers Allowance - income based element) υποχρεούνται να αποδείξουν ότι είναι άμεσα διαθέσιμοι για εργασία και κάνουν ενεργά βήματα για να βρουν εργασία. Οι αρχές αυτές, καθώς και άλλες (όπως η λειτουργία κανόνων αποκλεισμού από επιδόματα – το λεγόμενο Voluntary Unemployment Disqualification - VUD), αποδεικνύουν το δευτερεύοντα ρόλο της ανθρώπινης ανάγκης και των δικαιωμάτων και τον πρώτιστο ρόλο του κοινωνικού ελέγχου των αιτούντων.

Για να γίνει πιο κατανοητό αυτό, θα αναφέρω τρία παραδείγματα. Το πρώτο αφορά τον ισχυρισμό ότι το σύστημα κοινωνικής ασφάλειας είναι προσανατολισμένο στις ανθρώπινες ανάγκες (needs-orientated system). Σε επίπεδο ρητορικής, αυτό είναι αλήθεια, εφόσον το μετα-πολεμικό σύστημα ασφάλειας έθεσε ως έναν από τους βασικότερους στόχους του την καταπολέμηση της «έλλειψης και της ανάγκης» (want and need). Παρόλα αυτά, ήδη από την εποχή της επικράτησης της σοσιαλδημοκρατίας, αναθεωρητές θεωρητικοί όπως ο Tittmuss (1960 and 1962) και ο Atkinson (1969), «ανακάλυψαν» την ύπαρξη της φτώχειας σε μια, γενικά, πλούσια κοινωνία. Ήδη από την εποχή αυτή, μεταξύ 4% και 9% του συνολικού πληθυσμού ζούσε σε επίπεδα κάτω από τη «γραμμή της φτώχειας» (Atkinson, 1969). Αυτό ήταν το αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων παραγόντων, του τρόπου λειτουργίας του συστήματος κοινωνικής ασφάλειας. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον σημείο του τρόπου λειτουργίας του συστήματος ήταν η ύπαρξη του λεγόμενου «κανόνα του μισθολογικού επιπέδου» (the wage stop rule) σύμφωνα με τον οποίο το σύνολο των επιδομάτων της κοινωνικής ασφάλειας που ένα άτομο δικαιούνταν δεν μπορούσε σε καμία περίπτωση να ισοδυναμεί ή να ξεπερνά το επίπεδο των μισθών του/της, όταν βρισκόταν σε εργασία. Η λειτουργία του κανόνα αυτού αποτελούσε αναβίωση της αρχής της «χαμηλής δικαιωματικότητας» / «ελαχιστοποίησης του δικαιώματος» (less eligibility), που εισήχθη στο (Νέο) Νόμο για τους Φτωχούς (New Poor Law) το 1834 με στόχο να σιγουρέψει ότι οι άνεργοι και οι φτωχοί που αιτούνταν για επιδόματα φτώχειας δεν μπορούσαν σε καμία περίπτωση να έχουν εισοδήματα που προσέγγιζαν τους χαμηλότερους μισθούς των χειρωνακτών εργατών. Η αναβίωση του «κανόνα του μισθολογικού επιπέδου» και η αναπαραγωγή του στο σύστημα κοινωνικής ασφάλειας μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970 (κατά το απόγειο της σοσιαλδημοκρατίας), υπογραμμίζει τη δευτερεύουσα σημασία της ανθρώπινης ανάγκης στην ανάπτυξη του συστήματος και την αποτυχία, τουλάχιστον σε πρακτικό επίπεδο, του βασικού στόχου καταπολέμησης της έλλειψης και της ανάγκης.

Ένα δεύτερο παράδειγμα που αποκαλύπτει την αδυναμία των μετα-φορντιστών να κατανοήσουν την πρακτική λειτουργία του συστήματος της κοινωνικής ασφάλειας είναι οι συνθήκες κάτω απ' τις οποίες τα επιδόματα δίνονται στους αιτούντες (μερικές από αυτές αναφέρθηκαν παραπάνω). Παρά του ότι οι πολίτες φιλοδοξούσαν στην ανάπτυξη ενός συστήματος παροχών με βάση

τις ατομικές ή / και οικογενειακές τους ανάγκες, ο βασικός κορμός των επιδομάτων ήταν (και είναι ακόμα και σήμερα) διαθέσιμος σε όσους ενεργά ψάχνουν για εργασία αλλά αποτυγχάνουν, χωρίς προσωπική τους ευθύνη, να βρουν εργασία. Η σημαντικότητα των κοινωνικών σχέσεων της μισθωτής εργασίας ήταν εμφανής ήδη στην πρώτη μορφή του συστήματος κοινωνικής ασφάλειας. Ο Beveridge, ο αρχιτέκτονας του συστήματος, δίνοντας τον ορισμό του άνεργου είπε ότι «... *είναι αυτός [sic] ... που είναι ικανός για εργασία, επιθυμεί να εργαστεί, εξαρτάται από τη μισθωτή εργασία για τη διαβίωσή του, αλλά αδυνατεί να βρει βιώσιμη εργασία*» (1931: σελ. 3). Ως αποτέλεσμα, τα επιδόματα ανεργίας, τόσο αυτά που βασίζονται σε προηγούμενες εισφορές (π.χ. Unemployment Benefit, και το υπό λειτουργία Jobseekers Allowance - contributory based element), όσο και αυτά που βασίζονται στον «έλεγχο της οικονομικής κατάστασης» (π.χ. Supplementary Benefit, Income Support, και το νέο Jobseekers Allowance - income based element) παραμένουν εξαρτώμενα από όρους και η έννοια της ανάγκης παραμένει περιφερειακή στη διοίκηση του συστήματος.

Τα δύο παραπάνω παραδείγματα αποσκοπούσαν να αποδείξουν ότι οι μετα-φορντικοί ισχυρισμοί ότι το σύστημα της κοινωνικής ασφάλειας κατά τη διάρκεια του λεγόμενου φορντισμού ήταν προσανατολισμένο στις ανθρώπινες ανάγκες είναι αστήριχτοι. Το τελευταίο παράδειγμα αποσκοπεί να αποδείξει ότι ο ισχυρισμός ότι το σύστημα διέυρυνε την έννοια των δικαιωμάτων στις κοινωνικές παροχές είναι εξίσου αστήριχτο κι ανακριβές. Το 1966 ο Νόμος του Υφυπουργείου Κοινωνικής Ασφάλισης (Ministry of Social Security Act 1966) εισήγαγε το «Συμπληρωματικό Επίδομα» (Supplementary Benefit), το επίδομα εισοδηματικής υποστήριξης για ανέργους χωρίς προηγούμενες εισφορές από εργασία και το σύνολο των ατόμων με εισοδήματα κάτω από το επίπεδο φτώχειας. Ο νόμος του 1966 βάσιζε τη δικαιοδοσία του επιδόματος και τη διαχείρισή του όχι σε νομικά κατοχυρωμένα δικαιώματα, αλλά έδωσε τη δυνατότητα στην κρατική Επιτροπή για τη Διαχείριση του Συμπληρωματικού Επιδόματος (Supplementary Benefit Commission) και η Επιτροπή με τη σειρά της στους εργαζόμενους στα τμήματα και τα παραρτήματα της Κοινωνικής Ασφάλειας να διαχειρίζονται τα επιδόματα και να αποφασίζουν για τη δικαιοδοσία των αιτούντων με βάση την προσωπική τους κρίση – αυτό που έγινε γνωστό ως «η κρίση του αντιπροσώπου» (the agency discretion) (Hill, 1990). Η δύναμη της Επιτροπής να αποφασίζει επί της διαχείρισης των επιδομάτων, χωρίς νομοθετική κατοχύρωση του δικαιώματος των πολιτών στα επιδόματα κοινωνικής ασφάλειας, επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι η Επιτροπή γνωστοποιούσε στους εργαζόμενους τις αποφάσεις της και τους τρόπους που έπρεπε να παίρνουν αποφάσεις με εσωτερικές μυστικές εγκυκλίους του Τμήματος, γνωστούς ως «κώδικες».

Όλα τα παραπάνω παραδείγματα αποσκοπούν να δείξουν ότι υπάρχει σημαντική διαφορά μεταξύ του τι οι πολίτες φιλοδοξούν, τι η ρητορική των κυβερνήσεων υποσχέθηκε ότι το σύστημα κοινωνικής ασφάλειας θα παρείχε στους πολίτες, και του ποια ήταν η καθημερινή πρακτική στα Τμήματα Κοινωνικής Ασφάλειας. Οι μετα-φορντικοί αναλυτές επικεντρώθηκαν στα δύο πρώτα σημεία και, λαμβάνοντας υπόψη, συμπέραναν ότι η λειτουργία του συστήματος της κοινωνικής ασφάλειας στον φορντισμό αποσκοπούσε, και πέτυχε, τη διεύρυνση των πολιτικών δικαιωμάτων στην κοινωνική ασφάλεια.

5. Συμπεράσματα

Οι μετα-φορντιστές θεωρητικοί και ερευνητές βάσισαν τη μελέτη του συστήματος κοινωνικής ασφάλειας στη διχοτόμηση του καπιταλισμού σε δυο υποτιθέμενες διαφορετικές φάσεις του τρόπου της καπιταλιστικής παραγωγής. Με αυτόν τον τρόπο, θέλησαν να εξηγήσουν την εμφάνιση και ανάπτυξη του μετα-φορντικού κράτους (και του συστήματος κοινωνικής ασφάλειας σε αυτό) ως αποτέλεσμα της κρίσης του φορντικού κράτους και της ανάγκης ενός νέου τεχνολογικού παραδείγματος σε παγκόσμιο επίπεδο. Αυτό το άρθρο προσπάθησε να δείξει ότι η διχοτομική προσέγγιση του καπιταλισμού εν γένει, και της καπιταλιστικής παραγωγής και του συστήματος της κοινωνικής ασφάλειας ειδικότερα, βασίζεται σε λαθεμένες υποθέσεις, γενικεύσεις και άγνοια των πρακτικών του συστήματος. Το άρθρο θέλησε να αποδείξει ότι οι ακολουθίες του καπιταλισμού και της κοινωνικής ασφάλειας είναι σημαντικότερες από τις ανακολουθίες, αν κι όπου αυτές υπάρχουν.

Βιβλιογραφία.

- Aglietta, M. (1979): «A Theory of Capitalist Regulation: The US Experience», London: NLB.
- Atkinson, A.B. (1969): «Poverty in Britain and the Reform of Social Security», Cambridge: Cambridge University Press.
- Beveridge, W.H. (1931): «Causes and Cures of Unemployment», London: Longmans, Green & Co.
- Beynon, H. (1984): «Working for Ford», Harmondsworth: Penguin.
- Βουρνάς, Γ. και Μαυρογένη, Ε. (1994): «Ελληνίδες στην Αγορά Εργασίας», Κοινωνική Εργασία, Τεύχος 36, σελ. 227-236.
- Burawoy, M. (1985): «The Politics of Production», London: Verso.
- Burrows, R. and Loader, B. (eds) (1994): «Towards a Post-Fordist Welfare State?», London: Routledge.
- Costello, N., Michie, J. and Milne, S. (1989): «Beyond the Casino Economy», London: Verso.
- Elam, M. (1990): «Puzzling the Post-Fordist Debate», Economic and Industrial Democracy 11(1), pp. 9-37.
- Fevre, R. (1982): «The Labour Process in Bradford with Special Reference to Asian 16-19 Year-Olds», Bradford: Bradford College.
- Ginsburg, N. (1979): «Class, Capital and Social Policy», London: Macmillan.
- Gough, I. (1979): «The Political Economy of the Welfare State», London: Macmillan.
- Gough, I. (1996): «Social Welfare and Competitiveness» in Millar, J. and Bradshaw, J. (eds) Social Welfare Systems: Towards a Research Agenda University of Bath: Bath Social Policy Papers.
- Gould, A. (1993): «Capitalist Welfare Systems», London: Longman.
- Hall, S. (1988): «Brave New World» Marxism Today December, pp. 24-31.
- Hill, M. (1990): «Social Security Policy in Britain», Hants: Edward Elgar.
- Jessop, B. (1993): «Towards a Schumpeterian Workfare State. Preliminary Remarks on Post - Fordist Political Economy», Studies in Political Economy 40, pp. 6-41.
- Jessop, B. (1994): «The Transition to Post-Fordism and the Schumpeterian Workfare State» in Burrows, R. and Loader, B. (eds) «Towards a Post-Fordist Welfare State?», London: Routledge.

- Lee, G. and Wrench, J. (1983): «Skill Seekers. Black Youth, Apprenticeships and Disadvantage», Birmingham: The University of Aston in Birmingham.
- Lister, R. (1985): «Burying Beveridge», *Community Care* 11 July, pp. 19-21.
- Novak, T. (1984): «Poverty and Social Security», London: Pluto.
- Novak, T. (1988): «Poverty and State», Milton Keynes: Open University.
- Offe, C. (1982): «Some Contradictions of the Modern Welfare State», *Critical Social Policy* 2(2), pp. 7-16.
- Pierson, C. (1994): «Continuity and Discontinuity in the Emergence of the “Post-Fordist” Welfare State» in Burrows, R. and Loader, B. (eds) «Towards a Post-Fordist Welfare State?», London: Routledge.
- Pinch, S. (1994): «Labour Flexibility and the Welfare State» in Burrows, R. and Loader, B. (eds) «Towards a Post-Fordist Welfare State?», London: Routledge.
- Pollert, A. (1988a): «Dismantling Flexibility», *Capital and Class* 34, pp. 42-75.
- Pollert, A. (1988b): «The “Flexible Firm” Fixation or Fact?», *Work, Employment and Society* 2(3), pp. 281-316.
- Rustin, M. (1989): «The Politics of Post-Fordism: The Trouble with the “New Times”», *New Left Review* 175, pp. 54-77.
- Routh, G., Wedderburn, D., and Wooton, B. (1980): «The Roots of Pay Inequality», London: Low Pay Unit.
- Saville, J. (1975): «The Welfare State: An Historical Approach» in Butterworth, E. and Halman, R., «Social Welfare in Modern Britain», London: Fontana.
- Sayer, A. and Walker, R. (1992): «The New Social Economy: Reworking the Division of Labour», Cambridge, USA: Blackwell.
- Stedman-Jones, G. (1971): «Outcast London: A Study of the Relationship Between Classes in Victorian Society», Oxford: Clarendon Press.
- Taylor-Gooby, P. (1997): «In Defence of Second-best Theory: State, Class and Capital in Social Policy», *Journal of Social Policy* 26(2), pp. 171-192.
- Titmuss, R.M. (1960): «The Irresponsible Society», Fabian Track 323, London: Fabian Society.
- Titmuss, R.M. (1962): «Income Distribution and Social Change», London: George Allen & Unwin.
- Weiss, L. (1997): «Globalisation and the Myth of the Powerless State», *New Left Review* 225, pp. 3-27.
- Williams, F. (1989): «Social Policy. A Critical Introduction», Cambridge: Polity Press.
- Williams, F. (1994): «Social Relations, Welfare and the Post-Fordist Debate» in Burrows, R. and Loader, B. (eds), «Towards a Post-Fordist Welfare State?», London: Routledge.
- Wood, S. (1993): «The Japanisation of Fordism», *Economic and Industrial*.